Izvorni znanstveni članak
UDK 930.27:003.349.1](497.5 Lovran)"14/15"
247.5(497.5 Lovran)"14/15"

Antonija Zaradija Kiš*

Lovranski glagoljaški grafiti – posebnost pučkoga izričaja

U radu ćemo izdvojiti glagoljske grafite kao poseban oblik pučkoga književnoga izričaja iz vremena „zlatnoga doba" hrvatskoga glagoljaštva. Usredotočit ćemo se na četrdesetak lovranskih glagoljskih grafita iz 15. i 16. stoljeća koji se nalaze u župnoj crkvi Sv. Jurja, temeljeći se na popisu koji je objavio akademik Branko Fučić 1982. godine u Glagoljskim natpisima.
Cilj je ovoga rada sustavno istražiti važnost sačuvanih zapisa u žbuci te njihov značaj iz današnje perspektive (uz moguće istoznačne usporedbe) sagledavanja života čovjeka, njegovih potreba i htijenja.

Ključne riječi: *Lovran*, *crkva Sv. Jurja*, *glagoljica*, *grafiti*, *Branko Fučić*

„U začecima ljudstva stajala je riječ", odnosno *slovo*, kako je zapisao nekoć Svetozar Ritig[1], prisjećajući se prijevoda slavenskoga apostola Konstantina Ćirila: *Iskoni bje slovo i slovo bje u Boga, i Bog bje slovo*. Riječ je dakle božanska, dopire do svakoga, no načini su njezine transmisije različiti, posebice u današnje vrijeme. Ono što nas sablažnjava, ali često danas i nasmijava, a katkad i potiče na razmišljanje jesu grafiti. Oni su izravna veza pojedinca sa širokom masom i svjetska su pojava[2]. U njima se sjedinjuje individualna osobnost s pučkom recepcijom poruke. Grafiti su dakle „neinstitucionalan i neformalan oblik komuniciranja pojedinca i grupa, kako međusobnoga, tako i sa širim društvenim okružjem"[3]. Grafiti su poseban, često jednostavan, no katkad misaono dubok i simboličan oblik pučkoga izričaja razumljiv svim društvenim slojevima.

Grafiti našega doba najčešće narušavaju urbanu estetiku, oni su

* Dr. sc. Antonija Zaradija Kiš znanstvena je savjetnica zaposlena u Institutu za etnologiju i folkloristiku, Šubićeva 42, 10000 Zagreb. Elektronička pošta: zaradija@ief.hr.
[1] Ritig, Svetozar, „Slovo i riječ", *Slovo*, br. 1, 1952., str. 4.
[2] Botica, Stipe, „Grafiti i njihova struktura", *Umjetnost riječi*, br. 1, 2001., str. 80.
[3] Lalić, Dražen – Leburić, Anči – Bulat, Nenad, *Najsmo luđi: Grafiti i supkultura*, Alineja, Zagreb, 1991., str. 35.

urbani barbarizam i zato nerijetko izazivaju srdžbu, posebice ako ne prenose nikakvu poruku, a takvih je grafita u posljednje vrijeme najviše. Za grafite i tzv. grafitsku umjetnost postoji najčešće određeno mjesto. Na tim se, za grafitere dopuštenim lokalitetima može uvelike pridonijeti izgledu urbanih središta te konstruktivno i maštovito utjecati na određenu sredinu.[4] No gradske ulice to zasiguno ne mogu biti kao ni masovne *škrabotine*, koje se nikako ne mogu mjeriti s osmišljenim grafitima u kojima simbolizam ima važnu ulogu, posebice u lingvističkoj strukturi grafita utemeljenoj na opoziciji leksičkoga i zadanoga simbolizma[5]. Nerazumljive škrabotine sprejevima međutim jednako tako nazivamo grafitima, kao i one koje imaju svoju vizualnu i misaonu poruku, odnosno književnu i jezičnu strukturu, pa ih valja promatrati u posebnu literarnom i vremenskom kontekstu.

Kad je riječ o likovnom izričaju putem grafita, sjetimo se jednoga od najvećih majstora ulične likovnosti, Joana Miróa (1893.–1983.), „umjetnika kao stvorena za javne prostore“[6], koji se slikarstvom, za koje je smatrao da ima vrlo ograničen domet, želio približiti širem puku. U tomu se i sastojala njegova slikarska misija kroz koju je nastojao izići iz hermetičke ekspresije i postati umjetnički dosezljiv širim slojevima puka, na koji je, kako je i sam jednom izjavio, „neprestano mislio“. Zato su ulica i javni prostor prema Miróu jedini „životni prostor“ grafita[7]. Slikar prema njemu doseže cilj svoga umjetničkoga izričaja nadrastajući slikarstvo, ali istovremeno se slikarstvom približiti običnim ljudima[8], a to je jedino moguće na ulici ili na nekom drugom javnom prostoru. I u tomu je uspijevao od 1947. godine, a posebice 1955. godine, kad je oslikao zid za UNESCO-ov centar u Parizu, nadahnut, između ostaloga, pećinskim slikarstvom iz Altamire[9], za koje je Picasso izrekao svoj čuveni ushit: „Poslije Altamire, sve je dekadencija!“

U takvu kontekstu nameće se povijest grafita kao predmet istraživanja od prvotnih agrafijskih faza razvoja do mnogih grafijskih na protegu stoljeća: od vremena Babilona i Rima[10] preko srednjega vijeka do danas.

Premda nas u ovom radu ne zanimaju grafiti kao likovni prenositelji

[4] Pritom mislimo na grafitske slikarije u Branimirovoj ulici u Zagrebu na protegu od Glavnoga do Autobusnoga kolodvora.
[5] Todorov, Tzvetan, *Simbolisme et Interprétation*, Éditions du Seuil, Paris, 1978., str. 37.
[6] Mink, Janis, *Miró*, Taschen/V. B. Z., Zagreb, 2007., str. 82.
[7] Thévoz, Michel, „Wall as Erogenic Zone“, *Quorum*, br. 1, 1988., str. 215–217.
[8] Usp. Mink, Janis, nav. dj., str. 77.
[9] Za to svoje djelo Miró je dobio čuvenu Guggenheimovu međunarodnu nagradu, koju mu je 1959. godine uručio predsjednik Dwight D. Eisenhower (1890.–1969.).
[10] Varone, Antonio, *Erotica pompeiana: Love inscriptions on the walls of Pompeii*, „L'Erma“ di Bretschneider, Roma, 2002. Istaknimo ovdje važnost grafita i podataka koje oni nude u istraživanju i boljem rasvjetljavanju svakodnevice u Pompejima (usp. katalog izložbe *Pompeji, život u sjeni Vezuva*, Klovićevi dvori, Zagreb, 2011.)

i pronositelji poruka, valja imati na umu da su oni slijed grafitske umjetnosti, koja svoje ishodište nalazi u prapovijesti. To pokazuje koliko je čovjek oduvijek imao potrebu svoje misli i saznanja podijeliti s drugima, iznalazeći načine za javnu prezentaciju bilo dobrih ili loših vijesti, potrebu da zadrži određeno vrijeme i trenutak neke spoznaje kao bezvremensku potvrdu svakodnevice. Uz to grafiti su način dokazivanja pojedinaca, možda su čak i jedina prilika da „**ovdje** i **sada** nešto izmisle, stvore i da se (samo) potvrde“[11]. Oni mogu postati i neizostavni biografski podaci, koji u oskudici inih mogu biti važan čimbenik u rekonstrukciji ključnih točaka životopisa nekoga pojedinca.[12] Grafiti su često i ogovaranja, sveprisutni u ljudskoj povijesti, istaknuti u srednjemu vijeku, a nezaobilazni i danas, pa u tomu smislu predstavljaju zapisanu usmenost koja ne štedi ni jedan društveni segment. Zato grafiti – komunikacijski fenomen povijesne, književne i antropološke baštine ljudskoga roda – nisu sustavnije bilježeni ni češće istraživani, jer strah, nada, mašta i vjera u svim naraštajima stvaraju kompleksne društvene barijere kroz koje objektivnost najčešće ne uspijeva prodirati[13].

Kroz antropološko-socijalnu dimenziju promišljanja za ovu prigodu usredotočili smo se na one grafite koji su s filološkoga očišta „jezična manifestacija u specifičnom prostoru“[14] te kao takvi imaju svoju važnost i posebnu vrijednost u aktualnom kontekstu istraživanja autohtone hrvatske pisane riječi. Bez obzira na to što je grafit u današnje vrijeme moguće doživljavati kao suvremen oblik informacije i komunikacije, i bez obzira na to što se o grafitu stručnije piše tek od šezdesetih godina 20. stoljeća, on nije novotarija i može se istraživati „(...) kao književna struktura (...) i konkretna manifestacija jezika u posebnom kontekstu. To ga čini višeslojnim jer su podjednako važni i njegovi jezični elementi, kao sredstva informacije, i okolnosti specifične komunikacije: recipijenti, prostor i vrijeme – kao izvanjezični čimbenici“[15].

Glagoljski grafiti središte su našega istraživanja. Oni su hrvatski književni, jezični i paleografski specifikum, koji se pojavljuje već od kasnoga srednjega vijeka, a lokacijski je najviše vezan za Istarski poluotok i Kvarner.

[11] Botica, Stipe, „Pogovor: grafiti kao struktura“, u: Botica, Stipe i studenti, *Suvremeni hrvatski grafiti od 1992. do 2009.*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2010., str. 391.
[12] Ovdje ponajprije mislimo na glagoljaša Šimuna Grebla i značaj njegova grafita u crkvi sv. Jeronima u Humu. V. Zaradija Kiš, Antonija, *Šimun Greblo i njegovo tumačenje Muke Kristove (1493.)*, „Josip Turčinović“ d. o. o. – Katedra Čakavskog sabora – Institut za etnologiju i folkloristiku – Pazinski kolegij, Pazin – Buzet – Zagreb, 2001.
[13] Maïté, Billoré – Soria, Myriam, *La Rumeur au Moyen Age – du mépris à la manipulation (Ve-XVe siècle)*, PU, Rennes, 2011.
[14] Botica, Stipe i studenti, *Suvremeni hrvatski grafiti od 1992. do 2009.*, str. 6.
[15] Botica, Stipe, *Grafiti i njihova struktura*, str. 79.

Lovranski glagoljski grafiti

Glagoljski grafiti načelno spadaju u najmlađe epigrafske glagoljske spomenike, koji predstavljaju „zapise koji su sekundarno uparani oštricom ili koji su sekundarno ispisani crvenom kredom, ugljenom ili bojom na nekom predmetu (najčešće na zidu i na zidnoj slici ili na nekom kamenom dijelu arhitekture), a s postankom toga predmeta gotovo redovito nemaju izravne veze“[16].

Na temelju vremenske periodizacije glagoljskih natpisa i njihove zemljopisne opredijeljenosti zaključeno je da je 16. stoljeće doba najvećega širenja glagoljskih grafita kao spontanoga načina verbalnoga izražavanja. No to ne znači da glagoljskih grafita nije bilo i ranije, samo što o tim ranijim nemamo mnogo potvrda. Spomenut ćemo tek čuveni ročki glagoljski abecedarij iz oko 1200. godine[17] te humski grafit iz 12./13. stoljeća[18]. Glagoljski grafiti od posebna su značaja u paleoslavističkim istraživanjima i po tomu što su izravan paleografski dokument iz kojega se iščitava tehnički način oblikovanja uparanih glagoljskih slova na podlogu. Pisanje zašiljenim predmetom na hrapavu podlogu žbuke ili glatku i tvrdu podlogu boje znači i posebnosti u slovnim oblicima. Poput epigrafskih spomenika grafiti svjedoče o čvrstoj prostornoj povezanosti.

Tvorac poruke koju nosi grafit istovremeno je i izvoditelj[19], pa nam grafit kroz socijalno-psihološku predodžbu može mnogo reći o autoru grafita, jedinomu čovjeku koji je istovremeno i inicijator i izvršitelj djela, ali i vlastiti obožavatelj svoje smjelosti. Upravo je ta autoreferencijalnost „sa stilistički neobilježenom strukturom“[20] bitna odlika grafita. „Ti mali i neugledni glagoljski zapisi bili su neposredan izraz grafomana, onoga soja ljudi koji postoji od kada postoji i pismenost. Grafiti su zapravo bezobzirne črčkarije koje su zaposjedale bilo koju slobodnu površinu (...). Iz naše perspektive oni više ne mogu izazivati prezir; njihova vrijedna svjedočanstva daju im danas mjesto pravih i punovrijednih povijesnih izvora“[21]. Tako ti negdašnji *grafomani* postaju, zahvaljujući trenutačnu porivu, povijesne osobe, izvori informacija, čija nam trenutačna afektivnost

[16] Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982., str. 1.
[17] Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, str. 304; Fučić, Branko, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., str. 271–278.
[18] Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, str. 199; Fučić, Branko, *Terra incognita*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997., str. 138–140.
[19] U usporedbi s glagoljskim natpisima, koji redovito imaju dva izvoditelja, autora predloška i klesara, koji ne mora biti nužno i pismen, grafiti poznaju samo jednoga stvaratelja: opismenjena (obrazovana?) čovjeka.
[20] Kapetanović, Amir, „Morfosintaktička obilježja, gramatičko i obavijesno ustrojstvo najstarijih hrvatskih glagoljičnih epigrafskih spomenika (XI.–XV. st.)“, u: *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić* (ur. Tomislav Galović), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, Malinska – Rijeka – Zagreb, 2011., str. 432.
[21] Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, str. 20.

u globalu danas otkriva tajnovite strane srednjovjekovne svakodnevice običnih ljudi. Grafomani su jedini tvorci iskrene *male povijesti* čovjekove svakodnevice, koja je inače neuhvatljiva u vremenu i prostoru, a u globalizacijskom smislu nerijetko i lažirana. „Nigdje kao na grafitima ne osjećamo na neposredan način bìlo vremena, ljudske temperamente, njihov odgoj i kulturnu razinu, njihove psihološke reakcije, živi govor ljudi sa svim njihovim dijalektalnim prelivima“[22].

Najveći istraživač glagoljskih grafita, odnosno glagoljskih epigrafskih spomenika općenito, u ovoj studiji i najcitiraniji, do danas je ostao Branko Fučić (1920.–1999.). Iz njegova maestralna djela *Glagoljski natpisi* za ovu smo prigodu izdvojili lovranske glagoljske grafite,[23] iščitane na freskama[24] u župnoj crkvi Sv. Jurja iz 14. stoljeća[25], koja je smještena na glavnom gradskom trgu, srednjovjekovnom središtu grada Lovrana.[26] Nekoć jednobrodna crkva s kvadratičnim svetištem presvođenim kasnogotičkim mrežastim svodom oslikavana je tijekom devet godina, od 1470. do 1479. godine, u vrijeme dok je Lovran bio pod upravom Pazinske grofovije. Crkva je u cijelosti bila oslikana, no danas su se freske sačuvale na trijumfalnom luku i u prezbiteriju. One pripadaju dvjema majstorskim radionicama s kraja 15. stoljeća:

– Kastavska – majstori kastavske slikarske radionice oslikali su svod i gornji dio zidova svetišta (Majka Božja, evanđelisti, anđeli, sveci i cjelokupni kristološki ciklus).

– Istarska – tzv. *Šareni majstor*[27] izradio je freske na donjemu dijelu zidova prezbiterija s prizorima mučenja sv. Jurja prema tekstu iz *Legende auree* Jakoba od Voragine[28] te trijumfalni luk s prizorima Navještenja[29].

Glagoljski grafiti otkriveni su na donjem dijelu slika na visini do koje je mogla dosegnuti ljudska ruka. Fučić je odgonetnuo 48 grafita.[30] Šest

[22] Isto, str. 21.
[23] Sačuvana lovranska glagoljaška baština nije velika ni reprezentativna, ali je važna jer potvrđuje Lovranšćinu kao nezaobilaznu sastavnicu općega hrvatskoga književnoga glagoljaškoga specifikuma. V. Sanković, Ivana, „Lovranska *glagolitica* i dosadašnja istraženost“, *Zbornik Lovranščine*, knj. 1, 2010., str. 281–300.
[24] Valja napomenuti da se u Lovranu freske nalaze još u dvjema manjim crkvama: u crkvi Sv. Ivana Krstitelja nalaze se freske iz ranoga 15. stoljeća, dok su u romaničkoj crkvici Sv. Trojstva, koja je obnovljena u gotičkom stilu, sačuvani ostaci gotičkih fresaka iz prve polovice 15. stoljeća.
[25] Crkva je proširena u 17. stoljeću, a u 18. stoljeću dobila je barokizirano pročelje, kakvo vidimo i danas.
[26] Lokalitet se spominje pod nazivom *Lauriana* već u 7. stoljeću u čuvenoj Ravenskoj kozmografiji nepoznata autora, ključnom djelu toponomastičkih istraživanja (http://www.arbre-celtique.com/encyclopedie/cosmographie-de-ravenne-6237.htm, preuzeto 31. svibnja 2011.).
[27] Fučić, Branko, „Šareni majstor“, u: *Kanfanar i Kanfanarština*, Udruga za očuvanje i promociju nasljeđa – Dvegrajci, Kanfanar, 1998., str. 59–76; Fučić, Branko, *Iz istarske spomeničke baštine*, str. 323–362.
[28] De Voragine, Jacques, *La Légende dorée* (prijevod Theodor de Wyzewa), Éditions du Seuil, Paris, 1998., str. 226–232.
[29] *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. 1 (ur. Žarko Domljan), Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1995., str. 521; Fučić, Branko, *Iz istarske spomeničke baštine*, str. 331.
[30] Broj u okrugloj zagradi koji se nalazi uz opisivani grafit u našoj studiji odgovara broju pod kojim je grafit opisan u *Glagoljskim natpisima* Branka Fučića.

ih je ispisano glagoljskim ustavnim pismom, 38 kurzivnim, a samo četiri grafita miješanim oblicima ustavnoga i kurzivnoga pisma. U ovoj studiji grafite smo podijelili u tri skupine s obzirom na pismo kojim su zapisani. Treću skupinu grafita, koja je i najbrojnija, podijelili smo u podskupine, vodeći se njihovim sadržajima, odnosno porukama koje prenose.[31]

1. Grafiti pisani ustavnom glagoljicom pripadaju drugoj polovici 15. stoljeća, tj. vremenu nastanka zidnih slika. Oni ne sadrže cjelovite rečenice ili duže tekstove. Šest ih se nalazi na prikazu Kristova raspeća, a jedan na prikazu Mučeništva sv. Jurja, gdje je zapisan cjelovit glagoljski abecedarij (br. 45). Na Kristovu su raspeću još tri glagoljska abecedarija, od kojih je jedan cjelovit (br. 31), dok su druga dva nedovršena. Nedovršeni abecedarij (br. 5) započinje znakom križa i bilježi niz slova od *A* do *L*. U ovom nizu slova Fučić je uočio dvije pogreške, koje potvrđuju da je zapisivač bio đak koji tek uči pisati slova. On je naime slova ⰱ i ⰵ (*B* i *Z*)[32] napisao naopako, što su tipične početničke pogreške, koje se i danas događaju početnicima za ista slova. Drugi nepotpuni abecedarij (br. 28) bilježi slova od *A* do *P*. Na cjelovitim abecedarijima slovo ⰹ „jat“ (*ê*) u brojčanoj je vrijednosti 800, tj. bilo je na 26. mjestu, gdje se pisalo do kasnoga 14. stoljeća, kad tu vrijednost preuzima slovo ⰶ „šta“ (*ĉ*), a „jat“ se seli na 31. mjesto[33]. Naši primjeri jasno pokazuju da je starija brojčana vrijednost „jata“ još bila u uporabi u trećoj četvrtini 15. stoljeća[34].

Na Kristovu raspeću upisano je i ime A[N]TON’ (br. 17) i početak pisanja godine ·ČU· (=14??) (br. 18). Ustavnim pismom zapisan je tek početak jedne rečenice: TO Ê PISAH Ž(A)KAN’ (br. 1). Svi zapisi napisani ustavnim glagoljskim pismom, koje je inače početničko pismo, nameću zaključak da je zapise pisao đak koji tek svladava vještinu pisanja glagoljskoga pisma.

2. Grafiti pisani ustavno-kurzivnim pismom. Četiri grafita nastala su u vremenskom rasponu od 1496. (br. 4) do 1575. godine (br. 40). Dva grafita (br. 6 i 9) koja nemaju zapisanu točnu godinu možemo smjestiti dakle na sam kraj 15. stoljeća, odnosno na početak 16. stoljeća. Svi se nalaze na prikazu Kristova raspeća. Tekstovno najkraći grafit (br. 9), koji

[31] Jezik lovranskih grafita nismo podrobnije istraživali s obzirom na pretpostavljeni kulturološki aspekt istraživanja. Zato skrećemo pozornost na nedavno objavljenu studiju Milana Mihaljevića i Sandre Sudec, „Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafita“, u: *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić* (ur. Tomislav Galović), nav. dj., str. 407–422.

[32] Transliteracija glagoljskih tekstova u latinicu provedena je prema usustavljenomu načinu koji se aktualno provodi, s tim da su za posebna slova upotrebljeni specifični znakovi: ⰹ „jat“ (*ê*), ⰶ „šta“ (*ĉ*), ⰼ „đerv“ (*ĵ*), ⰽ „jer“ (*ь* ili apostrof), ⰾ „ju“ (*ju*). U uglatim zagradama razriješene su kratice, a u četvrtastim je rekonstruiran nečitak dio riječi. Kosim crtama označen je prelazak u novi red, a glagoljski su brojevi preneseni u arapske u okruglim zagradama.

[33] Usp. Bratulić, Josip, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995., str. 171.

[34] Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, str. 14.

se razaznaje na golim koljenima prvoga vojnika uz raspeta Krista, sadrži jednu riječ – SRAM, što bi mogla biti aluzija na gole vojnikove noge[35], ali prije svega aluzija na moralni sram i izdaju, tj. na grijeh sudjelovanja u Kristovu raspeću. Prvo je slovo zapisano kurzivnim pismom, dok su ostala pisana ustavom.

Dva pismovno miješana grafita bilježe osobna imena. Tako grafit br. 4 bilježi da je 12. rujna 1496. godine u Lovranu bio izvjesni Flebuš Kršanar, o kojemu, nažalost, nemamo nikakvih podrobnijih podataka.

·ČUPE· (= 1496.) SEKT(E)MBRA // ·BÏ· (= 12) D(A)N KADA BÊ TU FLÊBUŠ KRŠANAR

Jasnijih podataka nemamo ni o županu Franuliću, čije županovanje bilježi grafit br. 40:

·ČFND· (= 1575.) GOD ŽUPANA FRANULIĈ(A)[36]

Među ovom skupinom grafita najzanimljiviji i najopsežniji nalazi se na Kristovoj haljini pod stopalom prvoga vojnika, na čijim smo golim koljenima pročitali pokudnu riječ *sram.* Ovaj pak drugi nedovršeni grafit sadrži dio biblijskoga citata iz *Staroga zavjeta*, i to iz *Mudrih izreka*, iz posljednje glave koja nosi naslov *Pjesma o vrsnoj ženi* (Izr 31, 10–11):

Tko će naći ženu vrsnu?
Više vrijedi ona nego biserje
Muževljevo se srce uzda u nju,
I blagom neće oskudijevati

ŽENU KRÊPKU AĈE // KTO OBRÊĈET' // OT KRA(I)NIH I DALEČNIH // STRAN' // C(Ê)NA EE UPVAET // NA NU SRCE MUŽA EE I RIZ//AMI

[35] Isto, str. 235.
[36] Samo dva lovranska grafita spominju vrijeme dvaju župana: Franula Mravić(a) 1522. (br. 15) i Franulića 1575. (br. 40).

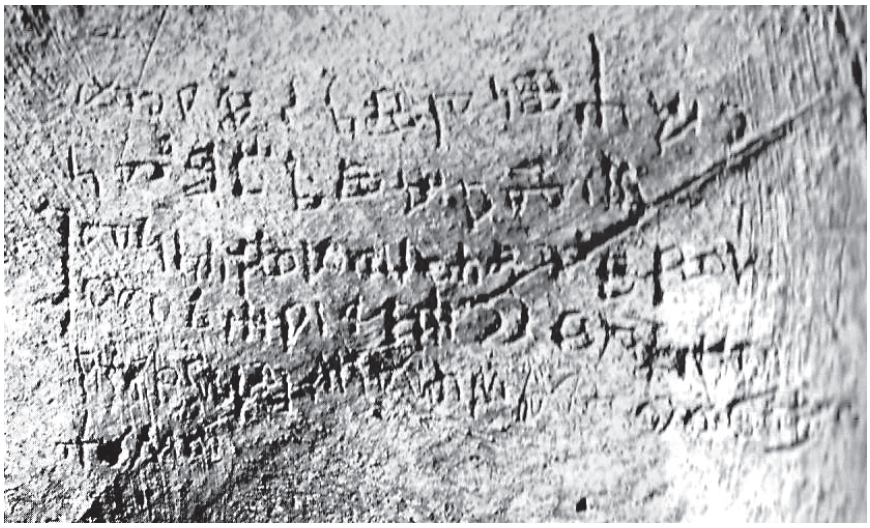

Mudre su izreke oduvijek imale i imaju značajnu ulogu u životu i na Istoku i na Zapadu, pa je njihovo učenje napamet bilo i osobit oblik poučavanja. Naš ih je glagoljaš očito dobro poznavao.[37] Mudrost koju je zapisao apelira na njegovo čitanje i razmišljanje o starozavjetnoj *Knjizi mudrosti*, ali isto tako i na svjetovna životna načela koja su ga intrigirala u tom trenutku, posebice razmišljanja o ženi (možda o nekoj koja mu se u to vrijeme sviđala, s kojom je pokušavao vidjeti neki svoj budući život, potvrđujući svoj ideal mudrom izrekom). Bez obzira na povijesnu nedokučivost zapisa, grafit nepoznata glagoljaša otkriva razmišljanja o životu i htijenja pojedinca iskazana kroz retke mudrosnih izreka kao jedinom vjerodostojnom potvrdom svojih težnji.

a) Grafiti pisani glagoljskim kurzivnim pismom najbrojnija su skupina lovranskih grafita. Oni su zapisani knjižnom kurzivom, koja se u vrijeme nastajanja grafita tijekom 15. i 16. stoljeća razvijala iz poluuncijalna pisma prelazeći iz dvolinijskoga u četverolinijsko. Obilježen istaknutom individualnošću, svaki zapis ove skupine pokazuje pisarevu slobodu pisanja, koja se iskazuje uporabom različitih ligatura i kratica čiji se sustav razvijao još od kanonskih rukopisa[38]. Sačuvani kurzivni grafiti posebno su važni jer u našemu slučaju na

[37] Izvjesna sličnost nekih izreka (usp. Izr 22, 17–23, 11) s egipatskom knjigom mudrosti kralja Amenemheta (David, Rosalie – David, Antony E., *A Biographical Dictionary of Ancient Agypt*, Seaby, London, 1992., str. 13–14) govori o njihovoj popularnosti i bezvremenosti, ali i rasprostranjenosti i omiljenosti, posebice na Istoku. S obzirom na njihove sadržajne razlike izreke se dijele na svjetovne, koje su mješavina moralnoga poučavanja i slučajnih razmišljanja, i biblijske, koje se uglavnom pripisuju Salomonu i ističu strah Božji kao početak svake prave mudrosti.

[38] Žagar, Mateo, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., str. 405–501.

spontan način produžavaju život knjižne kurzive ili poluuncijale[39], koju je u njezinu razvoju zaustavila pojava glagoljskoga tiska. Valja napomenuti da je vrijeme 16. stoljeća doba kad latiničko pismo preuzima vodstvo u kulturnom i vjerskom životu, a glagoljski zapisi ove vrste upravo pokazuju koliko je glagoljica urasla u našu kulturnu sredinu i nije mogla lako izići iz nje.

b) Najbrojniji kurzivni grafiti, njih 14, ujedno su i najkraći i bilježe samo godine. Najstariji je zapis iz godine 1479. (br. 26), odnosno iz 1480. (br. 38), a najmlađi iz 1620. godine (br. 44). Sve ostale godine pripadaju 16. stoljeću: 1500. (br. 10), 1502. (br. 3), 1540. (br. 11), 1549. (br. 20), 1556. (br. 36), dva je puta zapisana godina 1558. (br. 29 i br. 41), 1559. (br. 48), 1560. (br. 2), 1566. (br. 47), 1573. (br. 22). Najduži zapis (br. 39) ove skupine bilježi godinu s invokacijom: V IME BOŽ(I)E AMEN' LÊT GOSP(O)DNIH ·ČFŽ· (= 1507.). Razvidno je da su se godine pisale u rasponu od gotovo jednoga stoljeća te da je potreba bilježenja godine imala važno mjesto u svijesti (mladih) ljudi, što pokazuje potrebu za neko buduće sjećanje na trenutak jedne sadašnjosti, tj. kao podsjetnik za eventualni ponovni dolazak na isto mjesto.[40]

c) Tek nešto manje brojna skupina grafita, njih 11, označava precizniji vremenski raspon; sadrže ime osobe koja je pisala grafit, titulu i godinu zapisa. Većina ih počinje afirmativnim oblikom TO PISA, koji je kao nedovršen iskaz sačuvan s ligaturom *t+o* (br. 21) ili SIE PISA (br. 32), koji je također nedovršen iskaz. Pet grafita ima zapisanu točnu godinu, od kojih je najstarija 1522. godina, na grafitu koji su sastavile dvije ruke (br. 25): Ê LUKA PISAH TO NA DAN' SVETE MARIE, a druga ruka dodaje porugu OSAL i godinu ·ČFIB· (= 1522.). Ovakvi podrugljivi, socijalno i psihološki obojeni grafiti jasno nam pokazuju odnose među ljudima, eventualnu netrpeljivost ili možda čisto ismijavanje pojedinca zbog njegovih fizičkih ili mentalnih specifičnosti.

Dva su grafita zapisali *žakni* Nikola i Marko: ·ČFLA· (= 1551.) // TO PISA ŽAKAN' MIKULA (br. 14), odnosno TO PISA ŽAKAN' MARKO MRAVIĈ, kojemu je neka druga ruka dodala, čini se ne tako rijetku karakteristiku onoga vremena, KI VOLI PIT VINO NEGO VODU, nakon čega je možda neka treća ruka zaključila

[39] Bratulić, Josip, nav. dj., str. 57–63. U ovom bi se kontekstu moglo postaviti pitanje o tipu kurzivnoga pisma koje slijede grafiti, odnosno stvara li se neki novi tip pisma s obzirom na drugačije uvjete u kojima zapisi nastaju. To paleografsko pitanje neka bude poticaj novim istraživanjima u tom pravcu.

[40] I današnji grafiti, posebice oni koji se u veliku broju vide po drveću, kaktusima, klupama i sl., imaju za cilj sjećanje na jedan boravak i prisjećanje na nj u nekoj budućnosti.

s ortografskom pogreškom: KI TO PISA // PREBIVAÊ V BOŽÊO[41] MILOSTE VA VEKI AMEN (br. 34).

Da je pijenje karakteristika podneblja i mentaliteta, jasno govori i priloženi suvremeni grafit fotografiran u Lovranu 23. travnja 2011. godine.

Posljednji grafit ove skupine (br. 27) čini se vrlo iskren: TO PISAH Ê [MART]IN' MAVRIĈ // BOG MU POMOZI.

d) Nekoliko grafita ima vremensko obilježje po važnim društvenim događajima, kao što je mlada misa: ·ČFKV· (= 1543.) DA PE POP' GRG(U)R MLADU MAŠU (br. 43), i funkcijama koje su obavljali neki ljudi. S obzirom na ozbiljnost dužnosti koju su obavljale, imenovane osobe s današnjega očišta zasigurno ne bi pisale grafite poput ovih: ·ČFIB· (= 1522.) GOD ŽU//P(A)NA FRANULA MRAVIĈ (br. 15) ili ·ČFID· (= 1525.) PRE[42] FILIP DONADOVIĈ (br. 16). Međutim grafit ·ČFLE· (= 1556.) TU BÊH Ê P(O)P // VICENC BRNKOVIĈ[43] Z BERMA (br. 35) govori obratno, tj. da su i odrasli imali potrebu za zapisivanjem svoga prolaska kroz neko mjesto.[44]

[41] Ortografska se pogreška sastoji u zamjeni glagoljskih slova „i" i „o".
[42] *Pre* (varijanta *pri*) svećenička je titula koja često ide uz *pop* ili *gospodin* u značenju 'važan, velevažan'.
[43] O Vicencu Brnkoviću imamo još jedan mlađi marginalni zapis na fol. 180b Beramskoga, odnosno Ljubljanskoga glagoljskoga brevijara (sign. MS 161), iz kojega doznajemo da je 1536. godine Vicenc Brnković bio žakan te se zasigurno koristio tim brevijarom, koji se danas nalazi u Ljubljani u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici (NUK).
[44] U prilog ovomu govori već spomenuti poznati humski grafit koji je po žanru evidencija odsluženih misa. Fučić, Branko, *Terra incognita*, str. 138–140.

e) U posebnu smo skupinu izdvojili četiri grafita koja sadrže neodređene i nedovršene rečenice: TO PISA ON KOMU (br. 7), TO PISA ON' KI V (br. 8), KI TO PISA PREBIVA V BOŽJu MILOSTE VA VEKE AMEN (br. 46 i 33[45]).

f) Posebnu cjelinu čini samo jedan grafit (br. 12) jer se sadržajno potpuno izdvaja od svih ostalih. To je kronološki zapis o epidemiji, jedan od rijetkih koje smo zabilježili u glagoljskom pisanom naslijeđu uopće[46]. VA IME BOŽI(E) I D(Ê)VI MARIE AMEN ·ČFL3· (= 1558.) // M(I)SECA SEKTEBRA NA D(A)N ·GÏ· (= 14.) TA DAN // SE V LOVRANE ÊAVI NAGLA SMERT I UM//RE DO ·L· (= 50) LUDI. Ovomu grafitu pridružit ćemo još jedan (br. 13) koji se nalazi na istom mjestu i čini se (koliko je moguće razaznati) da ga je pisala ista ruka. Koliko god prvi grafit konstatira tragičan događaj, toliko drugi sve prepušta Božjoj volji, nadajući se općem izbavljenju od pošasti: VA VOLI TVOI GO(SPOD)INE VSA SU POSTAVLENA

Zapis o pomoru koji je zabilježen u lovranskoj crkvi ne govori, nažalost, o kojoj je bolesti riječ, jer se u doba nastajanja naših grafita još nisu vodile knjige o pojavama epidemija. Za usporedbu nam može poslužiti tek godinu dana stariji grafit iz crkve Sv. Nikole u

[45] Grafijska varijanta grafita br. 33 glasi: *ki to pisa prebiv//aê v božê milosti va veki amen'*.
[46] Zaradija Kiš, Antonija – Fatović-Ferenčić, Stella, „Bje morija – glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine", u: *Roč i Rošćina* (ur. Božo Jakovljević i Mirjana Pavletić), Josip Turčinović d. o. o. Pazin, Roč, 2007., str. 69–70.

Pazinu koji spominje da „(...) biše v pazini velika moriê“[47]. Ali i ovdje je pojam *morije* širok, jer se iza toga leksema često kriju mnoge kužne epidemije, „koje zapravo nisu bile epidemije kuge, već se radilo o pjegavcu, malariji, dizenteriji itd.“[48]. S obzirom na malen broj liječnika u to doba i opće medicinsko neznanje, a i vrijeme kad su se pojave bolesti rijetko ili nikako zapisivale, nikad nećemo znati o kakvim je bolestima bila riječ. Ovakvi rijetki *medicinski* zapisi zato su od posebne važnosti i s književne i s medicinske strane jer nas na izvjestan način obavješćuju o teškoj svakodnevici i raznim pošastima koje su nemilosrdno odnosile živote ljudi. „Novije raščlambe na specifičnom uzorku medicinskih marginalija identificiranih u hrvatskim glagoljskim tekstovima i zapisima za razdoblje od 15.-18. stoljeća, pokazale su da i takvi izvori mogu poslužiti kao svojevrsna dopuna ili *pars pro toto* u interpretaciji različitih događaja iz prošlosti“[49].

g) Posljednju skupinu grafita pisanih kurzivnom glagoljicom čini šest zapisa, koji sadrže izvjesne moralne naputke. Tako zapis (br. 19) ima oblik mrtvačke posljednice ili sekvence sastavljene u ritmičkoj prozi: TO GOVORE MRTVI ŽIVOMU ČA ME GLEDAŠ ALE ČA SE // ČUDIŠ ALE NE ZNAŠ DA SAM BIL I ÊS’ VČERA // KAKO SI TI DANAS A TI OĈEŠ BIT ZUTRA [K]AKO SAM ÊS’ DANAS ·ČFKZ· (= 1549.) TO PISA ŽAKAN MARKO

Zapis pripada literaturi *artes moriendi* koja se pojavljuje u 15. stoljeću i biva iznimno popularna u katoličkoj Europi gotovo dva stoljeća. Riječ je „o skupini djela koje povezuje zajednička tema i motivika, te srodne poruke. Zamišljena kao pastoralna pouka, dakle, kao literatura namijenjena kleru, iz brojnih je razloga prešla i u širu laičku sferu, kako bi svi bili spremni pomoći bližnjemu“[50].

Dva sadržajno identična grafita (br. 23 i 24) bilježe vrlo popularnu srednjovjekovnu izreku: TO PISA ON’ KOMU BEŠE ZEMLA MAT A OTAC GROB’. Sentenciju često susrećemo u kolofonima srednjovjekovnih pisaca, koji njome ističu svoju nesavršenost te time unaprijed mole oprost u čitatelja od eventualnih

[47] Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, str. 278.
[48] Zaradija Kiš, Antonija – Fatović-Ferenčić, Stella, *Bje morija – glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine*, str. 69.
[49] Na i. mj. Usp. i: Dürrigl, Marija Ana – Fatović-Ferenčić, Stella, „Marginalia medica Croatico-glagolitica“, *Liječnički vjesnik*, br. 119, 1997., str. 174–178.
[50] Dürrigl, Marija Ana, „Senjska *Meštrija od dobra umrtija* kao zrcalo svoga vremena“, *Senjski zbornik*, br. 35, 2008., str. 31. „Srednji je vijek cijenio *artes,* pojam koji u sebi ujedinjuje ‘umjetničko’ i ‘umješnost’. Pobožno živjeti i umrijeti također je *ars,* a postignuću ili ispunjenju toga pridonosili su didaktični priručnici koji opisuju dramatiku smrtne borbe. Ta se dakle *ars* mogla barem donekle naučiti, ljudi su bili pozvani da se izvješte u izbjegavanju stupica Zloga“. Na i. mj.

pogrešaka u priređenim knjigama.[51] Naredna tri grafita spaja zajednička tema vjere, vjernosti i zajedništva.

Zapis DOBRO E EDINSTVO VERE (br. 30), iako pripada 16. stoljeću i povijesno je vezan za pojavu protestantizma i protureformacije, kroz čiji dugotrajan vjerski, a i politički sukob izrasta potreba za slogom, odnosno jedinstvom u poimanju razlika za razumijevanje jedinstva, vječni je vapaj za ekumenizmom kao nedostižnim ostvarajem. Ovaj jednostavan, ali misaono vrlo dubok grafit pretpostavlja proživljenu patnju i nerazumijevanje kojemu ostaje samo vjerovanje. Gnomskim prezentom zatire se vrijeme, ali kao da se nagovještava neka skora budućnost u kojoj bi se vapaj za jedinstvom mogao ostvariti. Mi danas znamo koliko je ova izreka utopijske naravi, ali i dalje u nju vjerujemo i za nju se borimo.

I kao što se spomenuti grafit upire u vjeru, tako se grafit BUDI // VERAN NE NEVERAN upire u vjernost, odnosno ljudsku dosljednost na moralnoj, etičkoj i vjerskoj razini.

I na koncu ponešto nečitak grafit (br. 42) DOBRO E // ... DOBRO E //... I BRATIE E LIPO ŽIVIT // ZAEDNO parafrazira psalam 133 (132), koji s ushitom govori o životu u slozi i zajedništvu:

Gle kako je dobro i kako je milo
Kao braća zajedno živjeti

Zaključak ili razmišljanje o vremenu...

Je li ga moguće izvesti na temelju ove kategorizacije lovranskih grafita i uvida u njihove sadržaje? Čini se jednostavnim zaključiti tek to da je čovjek oduvijek imao potrebu ostaviti svoj trag bilo u obliku fiksacije svoga vremena i svega što ono nosi i nudi ili kroz svevremenske sentencije, koje razotkrivaju razmišljanja o vremenu, njegovoj prolaznosti i bitnosti. Razmišljanje o bitnosti zapisa nije pretjerano mučilo čovjeka u trenutku kad ga je stvarao, kao što ga to ne muči ni danas (kad je riječ o imenima i *škrabotinama*); spontanost zapisa pokazuje neko zaustavljeno vrijeme ili prostor bez vremena.

No sadržaji nekih grafita pak nastoje nadići vrijeme. U vrtlogu misli o prošlosti i sadašnjosti, o prolaznosti i postojanosti, koji su filozofski postamenti mnogim grafitima, ne možemo se oteti razmišljanju o tomu je li glagoljaš razumijevao vrijeme te je li nastojao iznaći odgovor na to svevremensko pitanje; jesu li njegove poruke tek mladenačka filozofiranja

[51] U hrvatskoglagoljskom književnom korpusu poznata je ista sentencija u zborniku Gregora Borislavića iz 1375. godine koja u cijelosti glasi: „(...) sie knigi pisah' ê grêgorii s(i)пь mar'tina borislaviča is' modruš' s' gorice · komu e smr'tь mati · otač'stvo grobь · a bog(a)tstvo grisi (...)" Hercigonja, Eduard, „Srednjovjekovna književnost", u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Liber – Mladost, Zagreb, 1975., str. 138, 218, 280.

ili iskorišten prostor za vježbanje glagoljskih slova, odnosno ponavljanje tek napamet naučena biblijskoga teksta. Što je glagoljašu vrijeme (nekad) – što je nama vrijeme (sada)? Znamo li odgovor ili se i dalje tek pitamo? Neka o tome kaže ovaj suvremeni lovranski grafit fotografiran u središtu Lovrana 13. veljače 2011. godine.

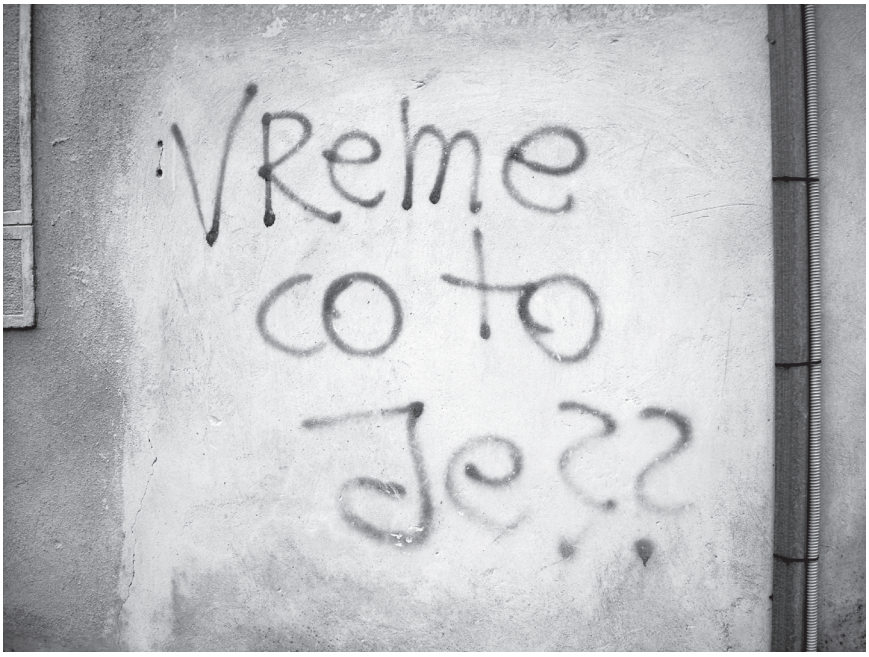

Literatura

1. *Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1980.
2. Botica, Stipe, „Grafiti i njihova struktura“, *Umjetnost riječi*, br. 1, 2001., str. 79–88.
3. Botica, Stipe, „Pogovor: grafiti kao struktura“, u: Botica, Stipe i studenti, *Suvremeni hrvatski grafiti od 1992. do 2009.*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2010., str. 383–400.
4. Bratulić, Josip, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995.
5. David, Rosalie – David, Antony E., *A Biographical Dictionary of Ancient Agypt*, Seaby, London, 1992.
6. De Voragine, Jacques, *La Légende dorée* (prijevod Theodor de Wyzewa), Éditions du Seuil, Paris, 1998.
7. Dürrigl, Marija Ana – Fatović-Ferenčić, Stella, „Marginalia medica

Croatico-glagolitica“, *Liječnički vjesnik*, br. 119, 1997., str. 174–178.
8. Dürrigl, Marija Ana, „Senjska *Meštrija od dobra umrtija* kao zrcalo svoga vremena“, *Senjski zbornik*, br. 35, 2008., str. 27–46.
9. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. 1 (ur. Žarko Domljan), Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1995., str. 521.
10. Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982.
11. Fučić, Branko, *Terra incognita*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.
12. Fučić, Branko, „Šareni majstor“, u: *Kanfanar i Kanfanarština*, Udruga za očuvanje i promociju nasljeđa – Dvegrajci, Kanfanar, 1998., str. 59–76.
13. Fučić, Branko, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
14. Hercigonja, Eduard, „Srednjovjekovna književnost“, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Liber – Mladost, Zagreb, 1975., str. 9–482.
15. Kapetanović, Amir, „Morfosintaktička obilježja, gramatičko i obavijesno ustrojstvo najstarijih hrvatskih glagoljičnih epigrafskih spomenika (XI.–XV. st.)“, u: *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić* (ur. Tomislav Galović), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, Malinska – Rijeka – Zagreb, 2011., str. 425–434.
16. Lalić, Dražen – Leburić, Anči – Bulat, Nenad, *Najsmo luđi: Grafiti i supkultura*, Alineja, Zagreb, 1991.
17. Maïté, Billoré – Soria, Myriam, *La Rumeur au Moyen Age – du mépris à la manipulation (Ve-XVe siècle)*, PU, Rennes, 2011.
18. Mihaljević, Milan – Sudec, Sandra, „Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafita“, u: *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić* (ur. Tomislav Galović), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, Malinska – Rijeka – Zagreb, 2011., str. 407–422.
19. Mink, Janis, *Miró*, Taschen/V. B. Z., Zagreb, 2007.
20. *Pompeji, život u sjeni Vezuva* (katalog izložbe), Klovićevi dvori, Zagreb, 2011.
21. Ritig, Svetozar, „Slovo i riječ“, *Slovo*, br. 1, 1952., str. 4–5.
22. Sanković, Ivana, „Lovranska *glagolitica* i dosadašnja istraženost“,

Zbornik Lovranščine, knj. 1, 2010., str. 281–300.
23. Thévoz, Michel, „Wall as Erogenic Zone“, *Quorum*, br. 1, 1988., str. 215–217.
24. Todorov, Tzvetan, *Simbolisme et Interprétation*, Edition du Seuil, Paris, 1978.
25. Varone, Antonio, *Erotica pompeiana: Love inscriptions on the walls of Pompeii*, „L'Erma“ di Bretschneider, Roma, 2002.
26. Zaradija Kiš, Antonija, *Šimun Greblo i njegovo tumačenje Muke Kristove (1493.)*, „Josip Turčinović“ d. o. o. – Katedra Čakavskog sabora – Institut za etnologiju i folkloristiku – Pazinski kolegij, Pazin – Buzet – Zagreb, 2001.
27. Zaradija Kiš, Antonija – Fatović-Ferenčić, Stella, „Bje morija – glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine“, u: *Roč i Rošćina* (ur. Božo Jakovljević i Mirjana Pavletić), Josip Turčinović d. o. o. Pazin, Roč, 2007., str. 65–77.
28. Žagar, Mateo, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
29. http://www.arbre-celtique.com/encyclopedie/cosmographie-de-ravenne-6237.htm, preuzeto 31. svibnja 2011.

SUMMARY

Glagolitic Graffiti in Lovran – a Particularity in Popular Expression

In the paper, we shall be singling out Glagolitic graffiti as a particular form of Croatian literary expression from the time of the Golden Age of Croatian Glagolism. We shall be concentrating on some forty Glagolitic graffiti in Lovran from the 15th and 16th century that are found in the Parish Church of St George, basing our research on the list published by Academician Branko Fučić in Glagoljski natpisi in 1982.

The objective of this work is to research systematically the importance of these notations preserved in stucco and their significance from today's perspective (with possible synonymous comparison) considering Man's life, his needs and his aspirations during the Golden Age of Croatian Glagolism.

Key words: *Lovran*, *Church of St Juraj*, *Glagolitic script*, *graffiti*, *Branko Fučić*